

Dildora SALIMOVA,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

E-mail: furqatovnadildor@gmail.com

f.f.d, prof. Y. Saidov taqrizi asosida

BOLALARNING SIFAT SO'Z TURKUMIDAGI SO'ZLARNI O'ZLASHTIRISHI BO'YICHA PSIXOLINGVISTIK TADQIQOTLAR TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqola bolalar tomonidan sifat so'z turkumini o'zlashtirish, sifatning o'zlashtirilishini belgilovchi asosiy omillarni ochib beruvchi tadqiqotlar tahlilini taqdim etadi. Shuningdek, ushbu masala yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar asosida bolalarning so'z o'zlashtirish jarayonini rivojlantirishga oid ma'lumotlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Sifat, ot, fe'l, nutq, so'z o'zlashtirish, psixolingvistika, bolaga qaratilgan nutq.

ANALYSIS OF PSYCHOLINGUISTIC STUDIES ON CHILDREN'S ACQUISITION OF WORDS IN THE ADJECTIVE CATEGORY

Annotation

This article presents an analysis of research that reveals the main factors determining children's acquisition of adjectives as a part of speech. Additionally, based on studies conducted on this topic, information is provided on developing children's word acquisition processes.

Key words: Adjective, noun, verb, speech, word acquisition, psycholinguistics, child-directed speech.

АНАЛИЗ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО УСВОЕНИЮ ДЕТЬМИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

Аннотация

В данной статье представлен анализ исследований, раскрывающих основные факторы, определяющие усвоение детьми качественных прилагательных. Также на основе проведенных по этому вопросу исследований приводятся сведения о развитии процесса усвоения слов детьми.

Ключевые слова: Прилагательное, существительное, глагол, речь, усвоение слов психоллингвистика, речь обращенная к детям.

Kirish. Tilshunoslik va psixolingvistika negizida paydo bo'lgan psixolingvistika sohasi til va inson ongi o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi.

Psixolingvistikaning diqqat markazida individ va kommunikatsiya turadi. Unga ko'ra, so'zlovchi nutqni yuzaga chiqarar ekan, o'zi o'ylagan niyatini ma'lum qoidalar asosida aniq tilning nutq birliklariga uzatadi. Tinglovchi nutqni qabul qilar ekan, nutq ifodalarning tashqi shaklida o'z aksini topgan ma'noni chiqarib oladi[1]. Til o'zlashtirish- til qobiliyatini tabiiy va ongsiz ravishda egallash jarayonini ifodalovchi termindir. Bu jarayon bolalarning tabiiy va ixtiyorsiz ravishda til qobiliyatiga ega bo'ladigan davrni anglatadi. Til egallash – til o'zlashtirish va til o'rganish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu ikki tushuncha bir-biridan farlanadi. Til o'zlashtirish ona tilini o'zlashtirish va chet tilini o'zlashtirish jarayonlarini qamrab oladi.

Birinci tilni o'zlashtirish- bolalarning ona tilini o'zlashtirish jarayonini anglatadi. Ikkinchi tilni o'zlashtirish- bu insonlarning ona tiliga qo'shimcha tarzda ikkinchi tilni o'zlashtirishni ta'riflash uchun ishlatiladigan atamani anglatadi. Bu atama shuningdek, ona tilini o'zlashtirgandan keyin har qanday tilni o'rganishni ta'riflash uchun ham qo'llaniladi. Til o'zlashtirish inson uchun tabiiy jarayon hisoblanadi. Shunga qaramay, til o'zlashtirish jarayonining shakllanishida atrof-muhit ham muhim rol o'ynaydi. Insonlar til o'zlashtirish qurilmasi bilan tug'ilganlari uchun til o'rganishga moyil bo'ladilar, bu esa ularga boshqalar bilan gaplashish imkonini beradi[2]. Til o'zlashtirishda bolalar o'z fikrlarini ifodalashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu nutq organlari hali to'liq rivojlanmaganligi sababli, ular o'ylagan narsani to'g'ri ifodalamasliklarida namoyon bo'ladi. Yangi tug'ilgan chaqaloqning miya qobiliyati atrof-muhitga ehtiyoj sezadi. Ular sekin-astalik bilan ota-onalari, yaqinlari va tevarak atrofdagi ovozlarga moslasha boradi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ilmiy adabiyotlarda bola nutqining rivoji tasnifida yosh asosiy mezon sifatida qaralmaydi, bolaning nutqida so'zlar muayyan yoshning qaysi oyidan boshlab, ya'ni bir yoki bir yarim yoshdan ko'rinsa

boshlashi emas, balki nutqiy birliklar rivoji muhim ahamiyat kasb etishiga binoan belgilanadi. Quyida bola nutqi rivoji bosqichlari berildi:

G'uldirlash(bu bosqichda bola tovushlarni talaffuz qiladi). So'z sifatida qabul qilinadigan bo'g'inlar.

So'z

So'z birikmasi

Turlangan/tuslangan so'zlar.

Bo'lishsiz va so'roq strukturalar.

Murakkab konstruksiyalar.

To'liq nutq[3].

Har bir inson kundalik faoliyatida tildan mulqot vositasi sifatida foydalanadi. Chaqaloqning birinchi til bosqichi yig'lashdir. Yig'lash haqiqiy nutq faoliyati bo'lmasa ham bolalar yig'lashni his- tuyg'ularini ifodalash uchun instinktiv ravishda amalga oshiradilar. Keyingi bosqich g'urg'urash nomi bilan atalib, 6 haftalik chaqaloqlarda kuzatiladi. Bu yoshda chaqaloqning nutq organi til yaratish uchun yetarlicha rivojlanmagan bo'ladi. G'uvillash bu – chaqaloq oyoqlarini harakatlantirish orqali o'z mushaklarini avtomatik tarzda kuchaytirganda hosil bo'ladigan tovushdir. Bu paytda yaratilgan tovushlar ko'pincha lablar yoki tishlar yordamida hosil qilinadi [2]. Shuning uchun hosil bo'lgan tovushlar "ma-ma", "di-di", "ba-ba" tarzida ifodalanadi. 8 oylikdan boshlab chaqaloqlar chug'urash bosqichiga o'tishadi. Bu bosqichda go'daklar intonatsiyadan ham foydalana boshlaydi, bunda ohang ko'tarilishi kuzatiladi. Oldingi bosqichlardan farqli tarzda bu bosqich eshitish organining me'yorda ishlayotgani yoki yo'qligini ko'rsatadi. Shu sababli eshitishda nuqsoni bor bolalar bu bosqichdan o'tishmaydi. Keyingi bosqich "bir so'zli ifoda" deb atalib, bu davrda bolalar predmet nomi bilan bog'liq 1-so'zlarni ayta boshlaydilar[2]. Shu paytdan boshlab chaqaloqlar miyada til rivojlanishi natijasida tanish so'zlarni ayta boshlaydilar. Ular nimani gapirayotganlarini tushuna boshlaydilar va o'zlariga tanish narsalarga taqlid qilishga harakat qiladilar. Masalan, "vov-vov" deb itni yoki "miyov" deb mushukni ataydilar. Bolalar so'zning

haqiqiy ma'nosini tushunmasdan turib kattalarga taqlid qilgan holda so'zlarni talaffuz etishadi. Bu hola kattalar tomonidan ularga so'zning asl ma'nosi tushuntirish ularning til o'zlashtirish jarayonidagi yordam berishning eng yaxshi usulidir.

Bolalar so'z bilan ishlashni boshlaydilar. Ular so'z turkumlarini ikki jihatga ko'ra aniqlashadi: so'zlarning umumiy xususiyatiga tayanib, ularni shaxs, narsa, joy yoki harakatga ajratishadi hamda bir vaqtning o'zida shu so'zning qachon va qaysi vaziyatda aytilishiga e'tibor berishadi. Dastlab so'z tarkibidagi qo'shimchalar farqlanmaydi, ular so'z sifatida qabul qilinadi. [3]. Nutqning o'sishi jarayonida so'z turkumlaridan otlar tez o'zlashtiriladi. Otlardan so'ng fe'l va sifatlar egallanadi[4]. 2 yoshdan boshlab bola ot va fe'llarni to'g'ri tartibda saqlab qolishga intiladi, lekin bog'lovchi va so'zlarni bir-biriga bog'lovchi vositalarni tushirib qoldiradi. Bolalar sifat so'z turkumidagi so'zlarni ot va fe'llardan so'ng o'zlashtira boshlaydi. Sifatlar tushunchalarni tavsiflash va farqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Biroq ular boshqa so'z turkumlariga nisbatan uzoqroq rivojlanish jarayoniga ega[5]. Sifatlarning o'zlashtirilish tartibi nafaqat ularning chastotasi, balki konseptual murakkabligi bilan ham belgilanadi. Turli tillarda bolalar dastlab aniq xususiyatlarni ifodalovchi sifatarni mavhum otlarga nisbatan qo'llaniladigan sifatarga nisbatan kam qo'llaydi. Masalan, shirin olma shirin tush.

M. Sodiqovanning o'zbek tili sifat kategoriyasining ilmiy tahliliga bag'ishlangan monografiyasida sifatning ma'no turlari, yasallishi, darajalari ilmiy asosda o'rganiladi. Datlabki tekshirish olib borgan ko'p turkologlar turkiy tillar sistemasida sifatlarning alohida so'z turkumi ekanligiga shubha bilan qarashgan.

Predmet, holat, hodisa va ish-harakatning turli-tuman o'ziga xos konkret hamda abstrakt belgilari bo'ladi. Bunday belgilar normal va shu normallikka nisbatan ortiq yoki kam, past yoki baland bo'lishi mumkin. Belgining bunday xususiyatlari sifatning daraja formalari yordamida ifodalanadi[6]. Bir qator tillarga xos omillar ham sifatarni o'zlashtirishning rivojlanish qonuniyatlariga ta'sir qiladi. Masalan, daraja shakllari kam tillarda (golland) bir xil ma'no (kuchaytirish) ko'plab shakllar bilan bog'liq bo'lgan tillarga qaraganda tezroq o'zlashtiriladi. Sifatarni bilish tilni tushunish va ishlab chiqishning markaziy tarkibiy qismidir. Sifatlar bolalar lug'atini nomlashdan tashqari, obyektlarni tavsiflash, o'zgartirish va farqlash uchun muhim grammatik sinfdir. 30 oylik bolalarning lug'atida odatda 50 ga yaqin sifat so'z turkumidagi so'zlar bo'lsa-da, bolalar taxminan 4 yoshgacha sifatlardan moslashuvchan foydalana olmaydilar[5]. Bu esa sifatning boshqa so'z turkumlariga nisbatan keyinroq o'zlashtirilishini anglatadi.

Shunga o'xshash fikrni Yakubinskiy ham aytgan: "Ot va sifat o'rtasida grammatik jihatdan dastlab hech qanday farq sezilmaydi. Har ikkala grammatik kategoriya ham ot turkumidan kelib chiqadi, ya'ni biri predmet nomini anglatasa, ikkinchisi belgi nomini anglatadi[6;4]

Natijalar va muhokama. Sifatlar tilni tushunishda nisbatan murakkab so'z turkumi hisoblanadi. Masalan, sifatning ma'nosi u o'zgartiruvchi otga bog'liq. Bu nisbiylik "kichik mashina" va "kichik fil" kabi subyektiv sifatarni talqin qilishda ishtirok etadigan turli xil shakllarni ko'rib chiqayotganimizda namoyon bo'ladi. Shuningdek, "yaxshi kun", "yaxshi ovqat" va "yaxshi ish" o'rtasidagi ma'no diapazonida ham ko'rinadi. Sifatarni o'zlashtirishda semantik tushunchani leksik belgi bilan bog'lash vazifasi grammatik kategoriyalarning lingvistik bilimlariga ot yoki fe'llarni o'zlashtirishdan ko'ra ko'proq bog'liq bo'lishi mumkin. Sintaksis va semantika interfeysi nuqtai nazaridan, ingliz tili kabi tillarda sifat ko'pincha otdan oldin kelgani uchun, sifatning xususiyati ot eshitilishidan oldin qayta

ishlanishi va saqlanishi kerak. Bolalar obyektlarning nomlarini ko'plab turdagi sifatlardan, masalan, ranglardan oldin o'rganishini hisobga olsak, sifatarni postnominal freymga, masalan, "o'g'il bola kichkina" deb joylashtirish, avvalo, bolaning e'tiborini yaxlit muhitdan keyingi sifatni qayta ishlashga tayyorgarlik ko'rish uchun maxsus referentga qaratadi. Yoshida va Hanania (2013) ingliz tilida so'zlashuvchi ikki yoshli bolalar yangi sifatarni ularning xususiyatlariga xaritalashda, ular ma'lum otdan keyin kelganda, yoki undan oldin kelganiga qaraganda ko'proq muvaffaqiyatga erishishini qayd etadi. Bundan tashqari, ikki yoshlilarning sifat tushunishi "Bu qalam qizil" kabi postnominal, predikativ freymalar bo'yicha mashg'ulotlardan so'ng sezilarli darajada yaxshilanadi[5]. Tribushinina va boshqa tilshunolar bolalar tomonidan sifatlarning qo'llanilishi ota-onalar nutqidagiga mos kelishini aniqladilar. Masalan, Kreyn-Toreson, Dahlin, & Pauell, (2001); Hoff-Ginsberg, (1991); Noble, Cameron-Faulkner, & Lieven, (2017), Montag, Jones, & Smith, (2015); Kameron-Faulkner & Noble, (2013). Murphy & Jones, (2008) kabi tadqiqotchilar ilmiy kuzatuvlarida sifat so'z turkumining xususiyatlari, bu turkum so'zlarining bolalar tomonidan o'zlashtirilishi bilan bog'liq jihatlarini tadqiq etishdi.

Boshqa so'z turkumi ham belgi ifodalaydi. Ammo sifat barqaror va turg'un belgi ifodalashi jihatidan ulardan ajralib turadi. Masalan, Gul-qizil deganda turg'un (statik) belgi namoyon bo'lgan. Sifat anglatadigan belgi boshqa turkum anglatadigan belgidan xususiyati bilan farqlanadi. Masalan, qizg'ish – qizil – qip – qizil. Boshqa turkum anglatuvchi belgida esa bunday xususiyat yo'q[7]. Tribushinina bolalar tilidagi sifatlar haqida ko'plab foydali ma'lumotlar beradi. Tadqiqotchi so'nggi tadqiqotlardan olingan empirik ma'lumotlar asosida sifatarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni tushuntirishga harakat qiladi. U sifatlarning o'zlashtirish murakkab ekanligini ularning nutqda nisbatan kam uchrashi, ko'pincha mavhum ma'nolarga egaligi, otlarga bog'liq bo'lishi va ularni o'rganish ong nazariyasini talab etishi kabi sabablar bilan izohlaydi. Shuningdek, u sifatlar turli yoshdagi o'rganuvchilar uchun muammoli hisoblanishini va ular ot va fe'llarga qaraganda kechroq o'zlashtirilishini ta'kidlaydi. Sifatlar kommunikativ jihatdan muhim, chunki ular odamlar, narsalar va hodisalarning xususiyatlarini tasvirlaydi. Bular jismoniy idrok etiladigan xususiyatlar (masalan, qizil, yumshoq) yoki ichki holatlar (masalan, xafa, xursand) va baholash (masalan, yaxshi, zerikarli) kabi mavhumroq xususiyatlar bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, sifatlar turli o'rganuvchilar guruhlar uchun haqiqiy qiyinchilik tug'dirishi haqida ko'plab dalillar mavjud. Bolalar nutqida sifatlar ot va fe'llarga qaraganda keyinroq paydo bo'ladi: Bolalar taxminan 12 oyligida birinchi so'zlarini ayta boshlaydilar, hayotning ikkinchi yilida bolalar nutqida ba'zan sifatlar uchraydi, lekin bolalar 1 yosh 8 oylikkacha sifatarni yuqori sur'atda o'rganishni boshlamaydilar. Biroq, hatto 3 yoshli bolalar ham yangi sifatarni xususiyatlarga moslashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Turli tillarni o'zlashtirayotgan bolalarning uzoq muddatli kuzatuv tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bolaga qaratilgan nutqda (BQN) sifat belgilari barcha so'z belgilarining atigi 2-6 foizini tashkil etadi. Bolalar nutqida sifat chastotalari 2 va 3 yosh oralig'ida tez o'sadi va taxminan 3 yoshda kattalar darajasiga yetadi. Ota-onalar ham bolaning yoshi o'sishi bilan sifatlardan ko'proq foydalana boshlaydilar [10].

Xulosa. Sifatlar obyektlarni tavsiflash va farqlash uchun juda muhim so'z turkumi bo'lib, ot va fe'l turkumiga nisbatan kechroq o'zlashtiriladi. Sifat so'z turkumidagi so'zlarning o'zlashtirilishiga oid aniq ma'lumotlar olish uchun ko'proq tadqiqotlar o'tkazilishi kerak. Bu tadqiqotlar sifatning shakli, so'z ma'nosining rivojlanishi, atrof –muhit omillariga bog'liq psixolingvistik jihatlar bilan birga o'rganilishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Usmanova Sh., Shamsiyeva Sh. Psixolingvistika. –Toshkent,2022. –B.188.
2. Vivi Velanitta. 2020. Language perception and language production in early childhood: language acquisition. Journal of English Language Teaching and Learning (JETLE) 1(2):19-27 DOI:10.18860/jetle.vli2.8003
3. Саидрахмедова О. И. Табный тартиб гипотезасининг ўзбек тили учун талкини. Фил. фан. бўйича фал. док. ...дисс. автореф. –Ташкент,2021 .-496.
4. Сайидирахимова Н. Мактабгача ёшдаги ўзбек болалар нутқининг лингвистик хусусиятлари. Филол.фан.номз...дисс.–Ташкент, 2004. – Б.117.

5. Davies, C., Lingwood, J. and Arunachalam, S (2020) Adjective forms and functions in British English child-directed speech. *Journal of Child Language*, 47(1). pp. 159-185. ISSN 0305-0009 <https://doi.org/10.1017/S0305000919000242>
6. Sodiqova M. *Hozirgi o'zbek tilida sifat*. –Toshkent, 1974.
7. Sayfullayeva R. va boshqalar. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. –Toshkent, 2009. –B. 237.
8. Tribushinina Elena (2017), Do degree adverbs guide adjective learning cross-linguistically? A comparison of Dutch and Russian. *Linguistics* 55(4), 899-933.
9. Tribushinina Elena, Voeikova Maria & Noccetti Sabrina (eds.) (2015), *Semantics and Morphology of Early Adjectives in First Language Acquisition*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing.
10. Tribushinina Elena, Van den Bergh Huub, Ravid Dorit, Aksu-Koç Ayhan, Kilani-Schoch Marianne, Korecky-Kroll Katharina, Leibovitch-Cohen Iris, Laaha Sabine, Nir Bracha, Dressler Wolfgang U. & Gillis Steven (2014), Development of adjective frequencies across semantic classes: A growth curve analysis of child speech and child-directed speech, *Language Interaction and Acquisition* 5, 185-226.